

ВРЕМЕ ПОЛЕТА И РАЗОЧАРАЊА¹

Након одласка турских гарнизона из српских градова, у деценији пред стицање државне независности Београд је наставио да се умереним темпом преображава из оријенталне у европску варош. Савременик промена у Београду почетком 70-их година 19. века, Милан Ђ. Милићевић, с нескривеним поносом забележио је: „Куће, дућани, радње, одело, начин живота и сви обичаји били су турски. Данас је све то измењено. Куће, дућани, занати, одело, обичаји, све се то удешава према ономе што се види на Западу, у најближем суседству”. Иако се страним посетиоцима српске престонице ова промена није чинила тако драматичном, за њене становнике, чији се број и даље увећавао првенствено приливом из унутрашњости Кнежевине, али и досељавањем страних држављана (често стручњака неопходних српској привреди), она је итекако била уочљива и важна.

Крајем 60-их и почетком 70-их година 19. века број становника је, према званичним пописима, наставио да се незадрживо повећава. За свега пет-шест година број становника се повећао за четвртину, са нешто више од 15 000 (1862/63), на 20 506 (1869). У исто време број домова у вароши опао је са 3197 (1863), на 2648 (1869), што показује да се град полако урбанизовао и да су из варошких улица и сокака полако

---

¹ Постоји обиље објављене мемоарске и дневничке грађе о Србији и Београду 19. века, а пре свега требало би погледати: Славица Мереник, *Перо и повест. Српско друштво у сећањима (Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника)*, Београд, 1999; за оријентацију у новинској грађи од велике је користи: Милица Кисић, *Библиографија београдске штампе: 1835-1991*, Београд, 1991. Осим тога, важне су и збирке грађе: *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији у досадашњим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године*, ХХХ, Београд, 1877; Никола Шкерковић, *Србија 1862-1898*, Београд, 1952; Бранко Перунички, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд, 1970; Боро Мајданац, *Народна скупштина Србије: од обичајне установе до савременог парламента: 1804-2004*, Београд, 2004. Приликом писања уводног текста консултовани су и следећи радови: *Историја српског народа, VI/1 Од Првог установе до Берлинског конгреса 1804-1878*, Београд, 1981; *Историја српског народа, VI/1 Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*, Београд, 1983; Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш, 1999; Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982; *Историја Београда 2*, Београд, 1974; Даница Милић, *Трговина Србије 1815-1939*, Београд, 1959; Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд, 1970; Никола Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд, 1955; Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981; Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878-1914*, Београд, 2004; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак и индустријализација*, Београд, 2005; Др Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, 1981; Радосв Лјушић, *Историја српске државности 2*, Нови Сад 2001; Holm Sundhussen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914, Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989; Ivan T. Berend – G. Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York and London 1974.

али неумитно ишчезавале „чатрље облепљене блатом и брвнаре”, које су до тог времена доминирале „турским” делом града у дорђолском кварту. На Дорђолу се у тих шест година одиграло драматично смањење броја домова београдских житеља, са 1156 (1863), на свега 155 (1869) или 7,5 пута мање. У исто време број приватних кућа повећавао се у квартовима Саваамалском (са 356, на 477), Врачарском (са 271, на 451) и Палилулском (са 370, на 560), што је несумњиво показивало да се варош све више шири урбанизовањем дојучерашње градске периферије. Већ 1874. године Београд је имао 27 768 становника, од чега 15 603 мушког а 12 002 женског пола, који су живели у 3372 дома. Од овог броја, 7805 становника престонице било је рођено ван граница Кнежевине Србије.

Живот свих њих одређивала су два снажна оквира: један је чинила међународна позиција Србије и њему су морали да се повинују сви, па и они који су креирали онај други оквир, унутрашњеполитички. Преклапање и преламање та два оквира неретко је стварало неочекиване и трауматичне ситуације, нагло сужавајући и мењајући простор за одвијање привредног и културног живота, а понекад и свакодневних активности Београђана.

Период којем је посвећена ова књига обележило је, с једне стране, убиство кнеза Михаила у Кошутњаку 29. маја/10. јуна 1868. године и долазак његовог младог рођака Милана на престо, а с друге Берлински конгрес у лето 1878. године, на којем је, поред осталог, одлучено и да Србија постане независна кнежевина и добије територије на југоистоку. Кнез Михаило је током своје друге владавине (1860-1868) побудио многе наде у проширење државе и ослобођење од турске власти, али спољнополитичке околности у којима је деловао, као и снага саме Србије, нису то дозволили. Данас се сматра да су до атентата на њега довели лични разлози, али је тада било и гласина да је у томе било аустријског и турског удела. То, међутим, никада није било доказано.

Четрнаестогодишњи Милан био је унук Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша, и у тренутку када га је министар војске Миливоје Петровић Блазнавац, уз потпору војне силе, прогласио за кнеза, живео је у Паризу. Тако је престо сачуван за династију Обреновић, иако директног наследника власти није било пошто кнез Михаило није имао деце. Народна скупштина потврдила је новог кнеза, а за његове намеснике, поред Блазнавца, изабрала је још и Јована Ристића и Јована Гавриловића.

Први акт намесништва била је припрема и доношење новог устава 1869. године. Био је то компромисни устав између полицијског режима оличеног у министру војске и либералних интелектуалних кругова који су, посебно у Београду, чинили опозицију личној власти кнеза и које је представљао Јован Ристић. Трећи члан намесништва није се мешао у државне послове. Уставом је уведена прва стално бирана Народна скупштина, у којој је једну четвртину посланика ипак именовао владар. Скупштина је имала законодавну власт, али је законодавна иницијатива припала влади. Установљени су јавни и индиректни избори, а за бираче је постављен висок

цензус. Осим тога, закони који су на основу тог устава донети ограничили су многа прокламована грађанска права и политичке слободе, свдећи их на фарсу, тако да се незадовољство либералног грађанства поново јавило. Али, питање је да ли је тадашње друштво било спремно за неке крупније скокове у политичком развоју.

Развој привреде и спољашња размена довели су до заостравања тржишне утакмице. Како није било банака, зеленашење је узело маха, нарочито на селу. У варошима је настављено одумирање неких традиционалних заната и потискивање домаћих производа индустријском робом. Интелектуалци су били малобројни и углавном запослени у државној служби, што значи – зависни од режима. Они су се претходно школовали у иностранству, одакле су донели нове идеје и тежње, али не и снагу да их спроведу у дело. Били су задојени романтизмом и патриотизмом, које су ширили и ван граница Србије, и управо у тој сфери политичких идеја и праксе створена је могућност да се крајем посматране деценије догађаји развију на неочекивани и нежељени начин.

Седамдесетих година у Србији се осетио утицај наших првих социјалиста, школованих у Русији и Швајцарској, међу којима су били Светозар Марковић, Никола Пашић, Пера Велимировић и други. Из тог круга ширене су идеје самоуправе, уставности, демократије, социјалног и националног ослобођења. Следећи руске узоре тежили су бољем контакту са народом и наишли на необично добар одјек. Сматра се да је радикализам убрзо освојио три четвртине сељаштва и већину омладине. Намесничка влада, као и остали европски режими, сузбијала је такве тежње свим средствима и начинима, а нарочито полицијским. С друге стране, политички програм радикала довео је до окретања његових поборника унутрашњим питањима и социјалним проблемима, чиме је фокус политичких интересовања склоњен са питања ослобођења сународника од турске власти.

Проаустријска политика коју је водио намеснички режим, продужавајући тако последњу фазу политике кнеза Михаила, удаљио је Русију од Србије. Будући да је у то време Аустрија већ имала планове у вези присаједињења Босне и Херцеговине, оваква српска позиција могла је да значи само потпуну пасивизацију у погледу тих двеју покрајина. На јужном и источном правцу није било ништа боље. Оснивањем Егзархата Бугари су успели да преко црквене организације привуку у своју сферу утицаја бројан словенски елемент у тим крајевима, укључујући и део Срба, који су били збуњени и разочарани неактивношћу српске спољне политике у овом периоду.

Са своје стране, Турска је полицијским акцијама успела да растроји и паралише рад српских националних и омладинских одбора у Босни и Херцеговини, који више нису имали ни праву подршку из Србије. Али, семе пропаганде које је сејано у претходном периоду није могло да не проклија. Пропаганду је ширила и Аустрија, настојећи да међу католичким становништвом припреми себи терен за наступање. Ако се томе додају амбиције неких авантуристичких духова, пре или касније морало

се доћи до тачке са које више није било могуће зауставити избијање устанка у Херцеговини и Босанској крајини. То се догодило у лето 1875. године, иако Србија није била спремна за рат нити су устаници имали ратни материјал и неопходно јединство и нису могли наћи подршку ни код других балканских народа, а камо ли у некој већој сили.

Ипак, устанак је трајао довољно дуго да се у народу створи лоша слика о пасивном режиму у Србији, а када се и Петар Карађорђевић појавио на ратишту био је то практично директан изазов супарничкој династији. Јуна 1876. године Србију је устанак у Босни и Херцеговини увукао у рат против Турске, за који није била спремна и који је у крајњој линији био беспредметан, јер су се Аустрија и Русија споразумеле да не дозволе српско ширење на Босну и Херцеговину. Распарчаност српских трупа и некоординисаност операција са Црном Гором убрзо су довели до српске дефанзиве, а потпуни пораз спречио је само руски ултиматум Турској. Како је Русија имала своје намере према Цариграду и мореузима, склопила је тајни уговор са Аустријом да би добила одрешене руке за рат са Отоманском царевином. Заузврат је западни Балкан препустила Аустрији, којој српске тежње никако нису одговарале.

Русија је објавила рат Турској 12/24. априла 1877. године. Након руских успеха у рат се поново укључила и Србија, напредујући ка југу и истоку. Поражена Турска била је суочена са руским пројектом велике Бугарске, као доминантном државом на Балкану и основом за даље руско напредовање ка стратешким циљевима. Међутим, осим „болесника на Босфору”, санстефанским решењем нису биле задовољне ни Британија и Аустрија, па је оно ревидирано на Берлинском конгресу, у лето 1878. године. Србија и Црна Гора су тада добиле независност и територијална проширења, а Аустрија право да окупира Босну и Херцеговину и запоседне Новопазарски санџак. Тиме је она држала себи отворен пут ка Солуну, а српске државе под контролом и без заједничке границе.

Протекли ратови и Санстефански уговор у Србији су оставили не само горчину и разочарање него и пометеност у погледу спољне политике и слабљење поверења у способност српске војске и умешност српске дипломатије. Идеализована слика себе и своје улоге на Балкану била је тешко уздрмана у судару са стварношћу. Очекивано и прижељкивано национално уједињење наједном је постало далеко, или чак недохватљиво, а наспрам те перспективе скорашњи евидентни успеси деловали су мали и недовољни. Није то ни издалека било оно о чему су генерације сањале, али постало је горка реалност за наредних неколико деценија.

Грађа која је пред нама, поред осталог, убедљиво сведочи и о чињеници која је изузетно битна за развој институција у Србији – наглом порасту обима посла градске и државне администрације. Докумената који посредно или непосредно на то

указују је толико да су у овој књизи отворена три нова потпоглавља која се тиме баве. Прво је посвећено изгледу, опремљености и радном времену канцеларија, јер ти елементи службеног амбијента указују на степен организованости и финансијску моћ државе. Те, махом неадекватне просторије, и од употребе похабан и делимично уништени инвентар, упркос напорима запослених да из тога извуку максимум, више су приличили сценографији за неку Нушићеву комедију него добро уређеној администрацији. Радно време надлештава у Србији је и након одласка Турака очувало особину коју европско схватање времена није поседовало – еластичност до неухватљивости.

У таквим, врло неповољним материјалним околностима одвијао се континуирани пораст обима чиновничког посла. О томе сведоче бројни циркулари којима је врх администрације настојао да боље организује расположиве снаге, пред правом навалом разних представки, молби, жалби и других дописа грађана. Настојало се, у тим упорно слатим наредбама и препорукама, да се повећа број чиновника и да се постојећи искористе на што адекватнији начин. И једно и друго ишло је споро и тешко. Већ само постојање и гранање институција, каква год да је била њихова ефикасност, повратном спрегом изазивало је повећање потреба грађана да службено опште, било са администрацијом, било међусобно, али у сваком случају у писаној форми. Ови документи зато индиректно сведоче и о порасту писмености у Србији, писмености која није увек била блистава али је многим омогућила да се укључе у систем и осете делом једне организоване целине.

Како је тај систем уистину функционисао показује треће новоуведено потпоглавље, посвећено проблемима у раду администрације. Ти документи најчешће указују на неуредност службеника и непоштовање правила канцеларијског пословања, на несређеност архива, на немар и непоштовање радног времена надлештава. Све то, као и дискутабилан ниво писмености многих представника власти, указује на дубоке трагове оријенталног менталитета који је споро чилео. Кроз те акте могу се назрети на европски начин оденути српски чиновници заглибљени у блату лоших навика, инертности и злоупотреба, које се савршено слагало са блатом махом некалдрмисаних београдских улица.

Потпоглавља о каријерама и платама чиновника показују да све ипак није било до краја лоше. Каријере су се могле и у таквим условима успешно градити, било је и похвала службеницима, а плате, за које су понекад тражене повишице, ипак су омогућавале релативно пристојну и сигурну егзистенцију. Потпоглавље о порезима је пребачено у део књиге посвећен привреди.

Србија је и даље била привлачна дестинација за Србе из околних држава, али и за школоване странце, инжењере, лекаре и техничаре који су у њој тражили ухлебљење. Неки од молилаца, као и раније, имали су више а неки мање услова за усељавање и добијање поданства, па им је тако и отписивано. У сваком случају,

домаћих образованих службеника и специјалиста још увек није било довољно, а професионална оспособљеност је и даље била најсигурнија улазница за српско поданство.

Од неколико докумената који се баве црквом један је дозвола министра унутрашњих дела да се прошњом прикупљају средства за градњу конака манастира Раковица код Београда, други говори о убиству Хрисантија, игумана манастира Клисуре код Ужица, а неколико су наредбе надлежног министра да учитељи морају са ђацима недељом и празником да похађају службу божју. Ово би се можда могло схватити и као показатељ опадања значаја цркве у животу образованог слоја београдског друштва, што су учитељи било намерно, било својом инертношћу – постицали.

Поглавље о војсци је најобимније, што је и логично када се има у виду да је у посматраној деценији војска имала значајну политичку улогу приликом смене владара и да је тај период окончан ратовима. Ипак, највећи број пронађених и издвојених докумената посвећен је припремама за ратовање а не самом рату. Из њих се види колико је бескрајно тешко било окупити војнике на војну вежбу, а на свој начин импресионира необавезан однос и дрскост коју су обвезници себи допуштали не одазивајући се на позиве војних власти. Али, иза „разлога” које су наводили назире се један преовлађујући и пресудан: лични интерес масовно је стављан изнад општег, државног. У светлу ових докумената свакако делује неосновано уврежена тврдња по којој *радо Србин иде у војнике*, осим ако је не схватимо као крилатицу коју су лансирале војне власти да и помоћу ње популаришу ову немилу грађанску обавезу. Колико су у томе успели види се по казнама које су изрицане због занемаривања обавеза према војсци, потреби да се одреди војна обавеза и за робијаше, понављању неуспеле регрутације, а још и више по скромним ефектима војевања у српско-турским ратовима. Горчина којом је, упркос мањих добитака, окончана деценија у коју се ушло са много наде има своје узроке и у немоћи да се организује ефикасна држава, а у оквиру ње и снажна војска, која у том случају не би морала ни да буде нарочито велика. Без планског и систематског грађења сопствене поуздане војне силе, снови о ослобођењу и уједињењу који су надањивали те генерације имали су да остану само и једино – снови.

Полицијска служба функционисала је својим устаљеним током. Понеки документ, попут оног о пресељењу робијаша из затвора у Топчидеру на Калемегдан, указује на мање ванредне догађаје, али све остало говори о редовном попуњавању слободних жандармских места, понекој похвали или унапређењу, као и о висини прихода жандарма. Један документ ипак привлачи посебну пажњу: јуна 1878. године командант жандармерије жалио се на лош квалитет униформе, које ни кројем ни slabим материјалом од којег су израђене нису одговарале сврси, па су жандарми морали сами да их прекрајају или траже замену од војске. Међутим, министар војни одбио је да се

све те униформе замене и захтевао да се износе до краја, упозоравајући команданта жандармерије да пази да не дође до њиховог намерног уништавања. Ово је још један показатељ оновремених малих материјалних и организационих моћи балканске државице која је имала велике амбиције. Иако је у питању период непосредно после рата, ипак је и то био индикатор стања у земљи које није било ствар једног тренутка.

Новоуведено поглавље посвећено је Суду општине вароши Београда, као посебном делу државних институција. Тај суд је основан 1939. године као Примирителни суд и није био у саставу структуре судске власти већ је у почетку интегрисао полицијску власт и суд. Касније се полиција издвојила као посебна институција. Ту нема много докумената: један се бави установљењем звања помоћника председника Суда општине београдске, а други примањем инжењера Јосифа Веселог у службу при Општинском суду у Београду. Овај Чех, чију склоност као да је издавало његово презиме, примљен је привремено јер је већ раније био отпуштан из државне службе због пијанства, па му је сада пружана нова прилика „да се поправи”. У његовом случају пресудило је то што добро говори српски, за разлику од осталих кандидата. Оба документа, такође, индиректно сведоче и о порасту обима посла државних служби.

Поглавље о жалбама на власт и њеној злоупотреби садржи документ у којем револтирана грађанка Лена Петровићева тражи пасош у намери да са супругом оде из Србије јер је незадовољна поступком власти према њеном мужу, кога сумњиче за беспосличење иако је потомак славног јунака Хајдук-Вељка Петровића. Још је занимљивија наредба коју је командант жандармерије упутио свим жандармима и ноћним стражарима да не смеју вршити приватне послове код полицијских чиновника. Рекло би се да је претходно наређење у том погледу хотимице погрешно тумачено, па су жандарми одбијали да врше и службено оправдане налоге чиновника да однесу неко писмо на пошту или донесу канцеларијски материјал. Стога је командант жандармерије, из чије наредбе пробија суздржани али оправдани гнев, морао таксативно да поброји шта спада у „прифатан пос’о”: рибање патоса, држање деце, ношење воде, цепање дрва, туцање кафе, куповање на пијаци, доношење пића било у бурићима било у флашама, итд. Тако су се виши чиновници у државној служби овде нашли у улогама васпитача и просветитеља својих подређених, те били доведени у ситуацију да се боре против генерацијама неговане и унапређиване склоности српских сељака да саботирају државне послове и злоупотребљавају државне институције и ресурсе.² Колико је то уродило плодом у држави која више није била турска показало је време које следи.

■
Ванредно стање било је, у ствари, редовно стање у коме су живели грађани Београда. Из деценије у деценију неочекивани преврати и нередовне прилике пратиле

² Током векова у којима је Србија била саставни део Отоманске царевине моралне вредности и обрасци понашања код Срба преносили су се домаћим васпитањем и еписким предањем. За то је карактеристична народна песма *Орање Марка Краљевића*, у којој јунак Марко оре царске друмове и

су и одређивале свакодневни живот грађана српске престонице. Непосредно после убиства кнеза Михаила Обреновића уведено је ванредно стање, које је у Београду, како показују објављени документи, трајало дуже него у унутрашњости Србије. Тиме је поново наступило време политичке нестабилности, јер принцип наслеђивања престола није био јасно установљен и правно прецизиран. Организација скупштине на којој је за новог кнеза изабран малолетни Милан Обреновић била је обележена сукобима политичких група, што је додатно уносило напетост у живот свих грађана Београда.

Ипак, документа показују да су и у овим немирним месецима и годинама грађани покушавали да прилике искористе према својим потребама, да велике историјске догађаје окрену у своју малу, свакодневну корист. Неко је, тако, дошао на идеју да продаје слике са мотивима убиства кнеза Михаила, видећи у новонасталим околностима добру прилику за зараду. Неки други грађанин видео је прилику да се усели у кућу кнеза Александра Карађорђевића који је био оптужен за саучесништво у атентату. Сама држава експроприсала је његову имовину. Крајње занимљив је и документ који показује да је намера државе била да експроприсану имовину учесника у завери и убиству искористи за изградњу зграде Народне скупштине, што је и на практичном, а посебно на симболичком плану, морало оставити снажан утисак изградње модерних институција. О том поверењу у институције, или бар потреби да се то поверење гради, сведоче и документа која показују да је породични адвокат породице Карађорђевић упутио молбу државним органима да се кривица Александра Карађорђевића за атентат прво судски докаже, а да се тек потом прибегне одузимању његове имовине.

О новом, модерном, симболичком разумевању власти сведоче многи документи, од којих се најрепрезентативнији објављују у овој књизи. Груписани у поглављу „Власт” они сведоче о томе да је владајућа елита била свесна важности не само стварне, већ и симболичке власти и да је вешто успевала да користи прилике које је требало да утврде значај династије Обреновић и блискост владара са народом. Уведен је празник ослобођења Београда од Турака и пажљиво је планирана његова прослава са учешћем војске. То сведочи о потреби да се истакне значај дела кнеза Михаила, да се учврсти позиција једне од две сукобљене династије и да се јача осећање националног поноса. Потпуна свест о значају политичких светковина и ритуала види се и из организације церемоније дочека кнеза са путовања и из документа који сведочи о организованом пуштању ђака из школа ради стварања свечане атмосфере на улицама том приликом. О томе сведочи и припрема прославе повратка кнеза са ратишта, што су све сведочанства о кориштењу политичких симбола.

Посебно су занимљива документа која говоре о плурализацији политичког живота у тадашњој Србији. Груписана у потпоглављу под називом „Опозиција”, та документа сведоче о веома раном доласку свих тада модерних европских политичких концепата у Србију. Светозар Милетић био је полицијски праћен по Београду

због ширења националних идеја; Владимир Јовановић због либералних, а Светозар Марковић због социјалистичких. Нарочиту пажњу привлачи документ који сведочи о грађанину који је „ширио комунистичке идеје у кафани”, при чему је, нажалост, из полицијског извештаја остао нејасан садржај тадашњег виђења комунизма. Појављују се ту и касније познати „смутљивци”, а на првом месту Пера Тодоровић, кога можемо назвати творцем медијске пропаганде у Србији, касније оснивачем Радикалне странке. Поред полицијских извештаја који говоре о сталном праћењу политичких опонената, они документи који сведоче о извршењу смртне казне над Јевремом Марковићем, јунаком српско-турског рата и братом Светозара Марковића, показују да се непристајање уз власт сурово кажњавало. Ипак, оно што је најважније у овим документима јесте сведочанство о богатству политичких идеја у тадашњој Србији. Те идеје биле су далеко испред српског друштва. У Србији се социјализам појавио пре грађанске класе, национализам пре појаве масовне писмености, а либерализам пре појаве снажног грађанства. Та чињеница представља један од најзанимљивијих парадокса српске политичке и друштвене историје.

Као што су већ показале и претходне књиге из серије Живети у Београду, на свакодневни живот утицали су и бурни спољнополитички догађаји. Ова књига о-бухвата немирно време једне фазе решавања Источног питања (1875-1878). Сви догађаји – од Херцеговачког устанка, преко два српско-турска рата, до Санстефанског мира, Берлинског конгреса и уласка Аустро-Угарске на територију Босне и Херцеговине – утицали су на живот Београђана. На првом месту, ту је било, као и у ранијим е-похама, питање избеглица. У овим годинама било је занимљиво то што се радило и о српским, али и о турским избеглицама из Босне који су током ратова, а посебно после Аустро-Угарске окупације, пребегли у Србију. Као и приликом револуције 1848. године, скупљани су добровољни прилози, у чему су сада учествовале и жене преко Више женске школе. Скупљали су се и добровољци којима је, како сведоче документа, држава плаћала пут на ратиште. Живот града био је обележен прихватом и неговањем рањеника који су довожени Савом из Босне, што је доприносило ширењу националних осећања и мапирању територија за које су се та осећања везивала.

Последњи документи који се односе на политички живот преносе атмосферу непосредно по добијању статуса независне државе на Берлинском конгресу, 1878. године. И за илустрацију овог питања изабрани су извори који говоре о симболичкој страни политике – од увођења новог државног празника до истицања заставе независне српске државе, наспрам аустроугарске обале на Сави. Стварним, али и овим симболичким гестовима Београд је улазио у нову фазу свог развоја – фазу престонице независне државе.

Време Намесничког режима (1868–1872) било је обележено продором утицаја економског либерализма, чији су најистакнутији представници Јеврем Грујић, Владимир

Јовановић, Милован Јанковић. Нови нараштај домаће школоване елите залагао се за брже унапређење Србије, њену модернизацију и европеизацију, стављајући тежиште на уставне промене, ширење образовања и просвећивање становништва, уравнотеженију унутрашњу политику и стварање повољнијих услова за привредни развој. Доношење устава из 1869. требало је да створи нови општи оквир за један овако амбициозно замишљен пројекат. За српску привреду од кључног значаја је било доношење неколико нових закона који су поставили монопољну формално-правну основу привредне модернизације у складу са схватањима српских либерала о улози државе као регулатора привредних односа. Политика намесничког режима позитивно је утицала на развитак трговине, релативну модернизацију заната, отварање првих новчаних завода, постепено прерастање производње од занатске у протоиנדустријску.

Одлучни искорак у овом правцу учињен је доношењем *Закона о потпомагању индустрије* (1873). Њиме су били прописани и гарантовани услови улагања у нове индустријске погоне, уз искључиво право производње у трајању до највише 15 година, ослобађање или умањење царина и разних такса на увоз машина и опреме, сировина, погонског горива. Укључивао је и повластице за извоз домаће индустријске робе или полуфабриката, уступање државног земљишта за изградњу погона (најдуже до 30 година), право на контролисано коришћење шума од стране државе за потребе градње или производњу итд.

Хронична слабост српске привреде и даље је била оскудица капитала потребног за покретање било каквог озбиљнијег пословног подухвата. Такође, ограничавајући фактор, првенствено трговине – све до проглашења независности 1878. године – била је чињеница да је њен положај био одређен уговорима које је са страним државама склапала Турска као сизеренска сила.

У Београду је 1869. године основана *Прва српска банка*, уз учешће страног (угарског и француског) капитала номинално у износу једног милиона дуката (12 милиона франака). Стварни износ капитала био је свега 120 000 дуката (1 440 000 франака). *Прва српска банка* је због ограничених могућности кредитирања имала мало утицаја на привредни развитак Србије. Због великих губитака на берзи, погрешног инвестирања капитала и задуживања код банке на високе суме њених чланова престала је са радом већ 1873. године.³ Неуспех са *Првом српском банком* утицао је неповољно на даљи развитак српског банкарства и довео је до десетогодишњег застоја.⁴ У исто време основано је и неколико малих кредитних завода и штедионица (1871, *Београдски кредитни завод*, *Смедеревска кредитна банка* и *Ваљевска штедионица*. Исте

³ V. Dugalić, A. Mitrović et. al, *National Bank 1883-2003. Jugoslovenski pregled*, 2004, стр. 20. Губитак на берзи достигао је 70 000 дуката, док је још већи губитак банка имала због послова око улагања у послове у на изградњи пруге Ријека–Карловац, док су дуговања њених чланова била 187 000 дуката.

⁴ Народна банка, као прва централна, емисиона банка основана је 1883, док су предлози за њено оснивање били упућени Народној скупштини у неколико наврата: 1875, 1876, 1879.

године држава је основала штедионице у Крагујевцу и Ужицу, а 1872. године основане су штедионице у Крушевцу, Смедереву и Чачку).

Важан искорак ка увођењу реда у привредне токове, али и напора да се истакне нови положај Кнежевине која се налазила на прагу пуне независности, био је почетак ковања српског бакарног (1869) и сребрног новца (1875).⁵ Одлука да се из оптицаја повуче сав аустријски бакарни новац (крајцаре) донета је 1870. године. Динар, српска монета, кована по одредбама *Латинске уније* (у чије ће чланство Србија ући 1878. године), постепено је требало да у потпуности замени велики број страних монета које су биле у оптицају и на тај начин олакша и унапреди пословање. У јануару 1876. усвојен је Закон о емитовању папирног новца, који је штампан али није био пуштен у оптицај.

Прикупљање пореза настављено је по уходаном систему на основу Пореског закона из 1864. године. На тај начин попуњаван је оскудни државни буџет до доношења нових пореских закона крајем 1878. Државни приходи 1870. године износили су 13 906 835, а расходи 15 965 367 динара, што је био увод у период проблема са буџетским дефицитима.

Припреме за рат са Турском финансиране су и новцем два кредита добијена од Русије (1867. и 1876. године). У исту сврху држава је расписала и два унутрашња зајма, а током рата је настављено задуживање реквизицијама, коришћењем штедних улога грађана и правних лица, узимањем робе на вересију. Камата коју је од средине 1877. године требало плаћати достигла је износ од 800 000 динара.

Настављена су истраживања рудних лежишта, отворани су нови рудници, који су често, због неповољних услова експлоатације, лоших транспортних могућности и прераде руде брзо затварани.⁶ Група београдских трговаца (Илија Милосављевић Коларац, Стеван Ђуричић и Атанасије Николић) средином 60-их почела је експлоатацију руде бакра, олова и антимона у Подгори, 1874. ушла је у сарадњу са енглеским партнерима, којима је 1877. године рудник у потпуности био препуштен. Најзначајнији модернизацијски захват било је унапређење и ширење експлоатације рудника бакра у Источној Србији. У мајданпечкој топионици уведене су нове пећи за топљење руде (1869), а даља модернизација производње настављена је 1875. године. Постепено је

⁵ Кнез Михаило Обреновић је 15/27. марта 1868. године потписао „највише решење” о ковању првог бакарног новца Кнежевине Србије. Закон о ковању српског сребрног динара усвојен је у Народној скупштини Кнежевине Србије 30. новембра/12. децембра 1873. године, док је ковање почело 1875, када је и пуштен у оптицај. Било је предвиђено ковање сребрних динара у вредности 6 000 000; V. Dugalić, A. Mitrović et. al, *National Bank 1883-2003...*, стр. 18-20. Курс је за прерачунавање: 1 стари грош порески = 42,1 пара динарских, а 1 стари грош чаршијски = 19,8 пара динарских.

⁶ Такав је случај био са српско-енглеским друштвом *Servian Copper and Iron Company*, које је основано 1868, бавило се истраживањем налазишта оловне и бакарне руде у околини Мајданпека и Рудне главе и радило до 1873. Сличне судбине био је и рудник олова, сребра и злата у Кучајни, затворен 1870, следеће године поново отворен, да би поред повећане производње и проширивања налазишта поново, 1877, престао са радом.

проширивана и експлоатација Сењског рудника, а отворени су и нова богата налазишта угља у Рековцу (1871), Костолцу (1872) и Ресави (1873).

Кнежевим указом 19. фебруара 1869. године почела је планска регулација града по плановима Емилијана Јосимовића, коју је требало финансирати новцем од продаје турских добара. Започето је рушење старих зграда од бондрука, а на њиховом месту ницала су нова репрезентативна здања. Овај грађевински полет заустављен је ратовима 1876-78. године. Велика пијаца после 1871. године премештена је са Теразија на старо место, испред Капетан Мишиног здања. На Зеленом венцу се продавала риба и пијаца је била уређена.

Важност Београда – после Пеште друге луке по значају на средњем току Дунава – расла је и током деценије између 1868-1878. *Прва српска банка* изашла је 1869. године са предлогом за оснивање домаћег друштва за речну пловидбу. Скупштина је 1876. године одобрила износ од 360 000 франака (30 000 дуката) за градњу једног српског брода и куповину више мањих, али је овај план споро оствариван. Министар војни Грујић изашао је са предлогом за оснивање српског друштва за пловидбу са капиталом од 150 000 дуката. Његов план подржале су трговачке куће *Паранос*, *Вајферт*, *Крсмановић* и *Антула*, обећававши помоћ од 50 000 дуката, уз обавезу да већи део њихове робе буде транспортован бродовима овог друштва.

Постојао је и предлог да држава закупи флоту која ће пловити под српском заставом. Јачање речног саобраћаја изискивало је и побољшање иначе неодговарајућих капацитета београдских пристаништа, па су се јавили и предлози за регулисање Савског и Дунавског пристаништа на простору од Топчидера до Доњег града. Међутим, аустроугарски монопол у речном саобраћају, како путничком тако и теретном, гушио је сваки значајнији напредак српске речне пловидбе, тако да није било неког већег помака у развоју домаће речне пловидбе све до 1890. године. Пред добијање независности склопљен је уговор са Аустро-Угарском о железницама, трговини и регулисању Ђердапа, а склопљена је и поштанска конвенција.

Турска је 1869. године скопила уговор о градњи железнице са бароном Хиршом (линија Солун–Дедеагач, а друга деоница Солун–Митровица), а разматрано је и отварање железничких линија које би, заобилазећи Србију, преко Санцака и Босне, Турску повезале са аустроугарском железничком мрежом. После доношења Закона о грађењу железнице 1875. године, у Србију су почеле да стижу стране понуде за учешће у овом великом и профитабилном послу. Настављено је ширење телеграфске мреже. Дужина телеграфских линија 1870. године износила је 1278,8 km, а водова 1953,5 km.

Велика потреба за млиновима, због све веће преоријентације са сточарства на ратарске културе, што је довело до раста производње житарица и ослобађања од увоза брашна (домаћи млинови и воденице нису могли да покрију домаће потребе за брашном), наметнула је мере унапређења млинарске индустрије, која је изведена

уз ослањање на стране стручњаке. Модеран млин Игњата Бајлонија са погоном на турбине, подигнут у Малом Црнићу, званично је почео са радом 1874. године.

У Београду је 1871. године основано *Прво српско пиварско акционарско друштво* са капиталом од 50 000 дуката. Пивара је почела да ради 1872, али није била профитабилна и имала је мале капацитете. Друштво је мало улагало у проширење производње. Криза 1873. године и проневера новца из касе друштва од председника управног одбора довели су пивару до стечаја. Њу је 1880. године преузела фирма у успону *Бајлони и Синови*, чији је један члан, Јаков, био у управном одбору *Првог српског пиварског а.д.*

У Београду је 1874. године почела да ради фабрика коже Клидиса, Барловца и комп., док је неупоредиво највеће индустријско предузеће у Србији и даље била крагујевачка *Тополивница*, која је имала око 600 запослених.

У документима ИАБ остало је забележено неколико неуспелих покретања „фабрика” за производњу различитих артикала. У Београду је 1869. постојала само радионица за ручну производњу шибица власника Јована Венчанаца, који је настојао је да прошири производњу и подигне фабрику овог важног атрикла, али га је Министарство финансија одбило јер није могао да гарантује да ће својом производњом покрити потребе домаћег тржишта. Овај, и неки од предложених пројеката за које власти нису дале одобрења остају као сведочанство нарастајућег предузетничког духа.

Трговина је задржала место средишне гране српске привреде, а Београд је наставио да се развија као неприкосновено најважније трговинско и, уопште, привредно средиште, повећавајући и даље несразмеру са развојем осталих градова у Србији. Народна скупштина је у октобру 1870. године донела *Закон о устројству Трговачко-занатлијског одбора*.

У Србији је 1874. године било 17 панађура са 944 продајна места, али је брзо растао број трговаца на велико и мало, који су ширили своје увозно-извозне послове. Вредност српског извоза 1875. године износила је 26 864 721 динара, а увоза 24 391 206 динара.

И поред настојања да се сузбије рад ситних трговаца-торбара, они ће још дуго бити незаобилазни детаљ полуновчане-полунатуралне размене која је преживљавала у сиромашним сеоским срединама и мањим градовима.

У Београду је даље растао број еснафа увођењем нових, европских заната, али и дељењем постојећих. Настављен је процес опадања старих заната уз честе банкроте власника занатских радњи. Криза у занатству довела је до погоршавања услова рада и односа према калфама и шегртима, који су све више претварани у обичне најамне раднике, што се дешавало и пропалим мајсторима. Неуспешне су биле мере заштите

од конкуренције страних мајстора.⁷ У овом периоду започето је стварање првих „дружина радника” (столарске 1870, обућарске 1870, кројачке 1871, опанчарске 1871, поткивачке и ковачко-коларско-седларске 1872. године).

Настављено је сиромашење дела сеоског становништва, што је, поред растуће аграрне пренасељености, као и пропадања старих заната, довело до пораста понуде јефтине радне снаге која се кретала ка градовима, привучена могућностима запошљавања. Сви су они у престоници тражили посао, као кућна послуга, неквалификована сезонска радна снага и у првим фабрикама. Једна од пропратних појава овог процеса је и појава посредничких агенција за запошљавање радне снаге, као и први облици удруживања радника и ситних занатлија, суочених са неизвесношћу свакодневног преживљавања (потрошачке задруге, удружења за помагање). Још је Законом о рудницима било предвиђено стварање „братинских каса” за потпомагање рударских надзорника и радника и њихових породица. Почетак осме деценије 19. века обележило је и оснивање потрошачких задруга и потпорних друштава ситних занатлија и радника. Прва *Дружина за потрошњу* основана је у Београду 1870. године. Међу њеним оснивачима био је Светозар Марковић са групом првих присталица социјалистичких идеја. *Дружина* је отворила четири продавнице у граду: на Теразијама, Варош капији, Дорћолу и Зеленом венцу. Због дугова *Дружина* је половином 1872. престала са радом.

Деценија од одласка Турака до стицања државне независности била је једна од најзначајнијих не само у државном и политичком развоју Србије, већ и у отварању перспективе израженијем заокрету српске престонице ка европској урбаној култури. У години одласка Турака постављени су темељи главним правцима даљег развоја Београда, односно његовог прерастања у град који има визију сопственог преображаја у град са „новом садржином и ликом”. Завршетак трогодишњег рада Емилијана Јосимовића на изради плана реконструкције и премеравању вароши приближно се временски поклопио са одласком Турака, тако да је, у атмосфери општег националног одушевљења и културног полета, питање даљег урбанистичког развоја добило национално-политички значај. Урбанистички развој Београда није више било само техничко питање већ и израз политичких и културних тежњи тога времена. Наспрам

⁷ По слову Заштиног параграфа из Еснафске уредбе бр. 129, страни поданици сврстани су у две категорије: оне који се баве занатима којима се не баве домаће занатлије и занатлије које се баве занатима који већ постоје. Први су лакше добијали право на рад. Страни поданици морали су да добију уверење полицијских власти о валидности својих квалификација. Полицијске власти су утврђивале да ли страни мајстори угрожавају интересе домаћих, постојећих занатлијских радњи и да ли су њихове услуге потребне домаћем становништву. Аустријске власти често су се спориле са српским око права на рад њихових држављана. Један од проблема била је и нелојална конкуренција занатлија који су долазили из Турске и по нижим ценама радили без дозволе власти: Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Београд, САНУ, 1954.

наслеђа у виду „неправилне, непрегледне мреже узаних, кривудавих улица, са око четрдесет ћорсокака, затворених у оквиру Шанца” и објеката скромних размера и трошне грађе, стајала је јасна замисао о будућем граду као целини која има неку своју унутрашњу урбану логику, осећај за време и у што већој мери европски дух: „... неће ли вређати понос наш, ако нам престолница, задржи и даље облик какав јој је дало варварство? Оће ли се живљи саобраћај, какав се спрема, моћи одржавати по овако тесним, кривим, преломљеним, стрим улицама? Нека се развитак слободе и напретка у Србији огледа и у напредовању њене престолнице, у пространим, широким, видним, правим улицама и лепим грађевинама њеним”. Идеја преображаја града садржана у Јосимовићевом плану била је да на простору две вароши, „спољне и унутрашње” (унутар Шанца и изван Шанца), израсте јединствена градска целина која ће изнутра бити повезана у складу са тадашњим модерним европским урбанистичким вредностима и одговарати свакодневним животним потребама житеља Београда. Најзначајнију улогу у унутрашњем повезивању вароши и њеном отварању, по Јосимовићевом плану, добила је Кнез-Михаилова улица, односно њено продужење до Теразија, затим њено исправљање и проширивање, чиме је она требало не само да оствари централну везу од Калемегдана ка „спољној вароши” већ и да постане главни трговачки центар.

Предстојала је, дакле, реконструкција улица, пренамена јавних простора, измештање одређених садржаја на друге локације, усклађивање саобраћаја, уређивање зелених површина, преименовање појединих сокака, а сви ти послови подразумевали су рушење старих дотрајалих зграда и подстакли подизање нових грађевина по архитектонским вредностима „новог времена”. Реконструкција улица по Јосимовићевом плану почела је већ 1868. године, а следеће 1869. почела је и изградња једносратних зграда у делу Кнез-Михаилове улице у близини Калемегдана, недалеко од већ 1867. године подигнутог хотела „Српска круна”. Исте 1869. године завршена је и изградња зграде Народног позоришта на простору недалеко од Стамбол капије која је својим изгледом доминирала у свом непосредном окружењу које су сачињавале ниске и неугледне зграде („Без сумње у целом се Београду не може наћи удесније и доступније место за театар, него што је то, осим што би театар стамболски венац... веома украсио”)⁸. Пијаца са Теразија најпре је требало да буде премештена на Велику пијацу, а накнадно је 1871. године измештена на Зелени венац. Трагало се за новим местом на које би био премештен децимални кантар са простора код Батал-џамије. Размишљало се о новој локацији за варошко гробље, а постављало се и питање локације за турско гробље. Одређено је место на савској обали за пристајање бродова који су пловили из Беча за Галац. Расла је и свест о већој важности појединих сокака, па је тако предузета иницијатива за калдрмисање сокака од „Два бела голуба” због „патње

⁸О плану Емилијана Јосимовића, изградњи зграде Народног позоришта, реконструкцији Кнез-Михаилове улице и регулацији улица детаљније у: *Историја Београда 2*, Просвета, Београд, 1974, стр. 307-311.

људи у рђавом времену”, али и због тога што њиме „многобројни народ даноноћно пролази” с обзиром на везу са главним друмом, затим због тога што се у њему налазиле палилулска школа за мушку и женску децу и палилулска полиција. И сами грађани предузимали су поједине иницијативе. Закупац кафане „Грчка краљица” у близини Калемегдана молио је Управу вароши Београда да му да под закуп „правитељствени” плац наспрам кафане како би о свом трошку тај простор уредио, држао у чистоћи и од њега направио шеталиште. Житељи улице „Циган мала” молили су се да се назив њихове улице промени, што је и учињено 1869. године преименовањем у „Скадарску”, а житељи исте улице 1877. године тражили су затварање једне од шест кафана, колико их је било у тој улици, због неуредности, али пре свега због куплераја и нарушавања реда и морала. Власници новосазидане кафане на Теразијама молили су 1868. године Управу вароши Београда да истакну назив „Гостионица код Париза”, што је један од упечатљивих примера започете европеизације Београда.

Београд је све више постајао и привлачан за странце и упражњавање неке од делатности које су Београду биле потребне. Тако је Антон Карл из Сент Миклоша, убрзо по одласку Турака, већ 1868. године намеравао у Београду да организује превоз фијакером „с уредним колима и најбољим коњима”, а 1872. године поднео је молбу да му се одобри да упражњава своју делатност увођењем омнибуса. О живљем саобраћају у Београду сведочи и податак о захтеву за поштовање наредбе да се стока не протерује кроз варош већ око вароши, како би се избегла несрећа због „великог саобраћаја”. Иначе, само у Теразијском кварту 1877. године, по попису фијакериста и таљигаша обављеном због војних односно ратних потреба, било је 9 фијакера, 10 таљига и 9 кочија.

Идејни творци урбанистичког развоја Београда посебну пажњу придавали су зеленим површинама у граду. Расађивање украсног дрвећа, започето претходних година на Теразијама, интензивирано је од 1868. године, нарочито испред зграда државних институција и цркава, а посебна важност придавана је одржавању парка на Калемегдану.

Известан полет, почев од 1868. године, осетио се и у просвети и штампи, која је седамдесетих година постала бројнија и разноврснија. Свест о школовању потомства постајала је снажнија, а држава је наглашавала предности школе. Министар просвете Димитрије Матић поручивао је 1868. године: „Већ је као дан јасно да је знање светлост а незнање мрак, да је прво снага а друго немоћ, да прво олакшава сваковрстан напредак, а друго проузрокује непомичност, множи сиромаштво и спрема пропаст”. Просветитељске идеје и амбиције дошле су до изражаја и у распису министра просвете и црквених дела упућеном децембра 1868. године свим окружним начелствима у Србији, којим захтева да се где год је то могуће, а нарочито тамо где постоје школе, оснивају читаонице. У Београду се у истраженом периоду није значајније повећао број школа али се знатно повећао број ђака, о чему сведочи и документ из фонда Управе

града Београда о раздвајању разреда у женској основној дорћолској школи у којој је „број ученица толико нарастао да једна учитељка није у стању, са успехом, обучавати толики број”. Расло је интересовање и за више нивое образовања, у шта уверава молба Милана Кујунџића да му буде дозвољено да може „виша предавања у овој вароши чинити”. Средином седамдесетих година прописана су и Правила за приватне школе чији се број увећавао. Донет је и Статут Друштва београдске читаонице, чији је циљ био да „потпомаже народну просвету” одабраним српским и страним новинама и списима, библиотеком и јавним предавањима. Основано је Српско лекарско друштво и донет „Устав српског лекарског друштва”, у којем су као основни задаци друштва наведени праћење савремене медицинске науке, ширење знања писменим и усменим саопштавањем и старање о развоју српске научне терминологије у медицинској науци. Почетком седамдесетих година донета су Правила ђачке дружине „Србска нада”, са циљем да се развијају знања из различитих предмета и наука, читају књиге и домаћи и страни листови како би „своју младу снагу заједнички у србском духу спремали за већи умни рад”. „Српско народно певачко и свирачко друштво” основано је 1873. године са циљем да „распростира по нашем народу лепу уметност у песми и музици и да јача свест раскомаданог српства”. У фонду Управе града Београда налазимо и молбу Антонија Њемеца, др Јована Валенте, др Јанка Шафарика и Игњата Бајлонија за оснивање Друштва „Чешке беседе”, чији би задатак био да „доселивши и једнако долазеће чешке своје санароднике одржава при живој народној словенској свести и да јих сачува од моралног и материјалног пропадања”, а у том циљу би се служили дружењем, читањем књига, новина и часописа и међусобним помагањем. Чланови „Општег народног певачког друштва”, основаног ради унапређења и ширења лепих вештина „како у српском, тако и разном страном певању и музици”, одлучили су 1878. године да га реорганизују и преименују у „Немачко певачко друштво у Београду” са циљем „упражњавања вишегласни немачки песама за мушки збор и певање таки песама у концертима и беседама”.

Иако већином политичког карактера, просветном уздизању, несумњиво, у многоме је доприносила штампа која је седамдесетих година 19. века постала разноврснија. У фонду Управе града Београда сачуване су молбе и одобрења за оснивање забавних, поучних, књижевних, црквених, педагошких, поштанских, трговачких листа: *Шумадија, Школа, Трговачки гласник, Православље, Сион, Световид, Зимзелен, Браник, Село, Домишљан, Исток, Посредственик, Огледало, Видело*.

Гостовање страних позоришних дружина и извођача музичких дела наставило се и у току прве деценије после одласка Турака. У Београду су гостовали грчко позориште и италијанска опера, а податак из молбе за отварање школе салонских игара уверљиво сведочи о већем броју заинтересованих „отменијих” лица и издиференцираном грађанству.

Наспрам података о позоришту и салонским играма стоји чињеница да је на плану здравствене културе у Београду, упркос извесним напорима, учињено најмање. У Београду су се 1870. године појавиле велике богиње, а град је 1876-1878, за време српско-турских ратова, био изложен великим невољама због великог броја рањеника и инвалида за чије смештање и негу није било довољно услова. Заостајање у погледу здравствене културе било је и у непосредној вези са нехигијенским условима у погледу воде за пиће и другим нерегулисаним комуналним питањима. Београд је још увек био без водовода, водом за пиће снабдевао се са 20 јавних чесама које нису редовно одржаване, док је вода за остале потребе доношена из Саве и Дунава у сакама (бурадима).

Упркос настојањима да се у Београду после одласка Турака све промени из корена, са остваривањем те замисли ишло је доста тешко. Оно што је било најважније – даље непостојање услова за развој турске урбане културе – остварено је, међутим за духовни и материјални развој европске сложеније урбане структуре било је потребно много напора и материјалних претпоставки. О томе колико је много времена требало да прође од идеје до њене реализације илуструје и пример подизања споменика кнезу Михаилу. Сама идеја покренута је 1868. године, а било је потребно 14 година да се она и оствари. До тада су у Београду постојали: споменик у славу погинулих 1806. године приликом ослобођења Београда у Првом српском устанку, подигнут 1848. године, затим камени обелиск у топчидерском парку код Кнез-Милошевог двора постављен 1859. године у част Милошевог повратка у земљу и Теразијска чесма подигнута поводом истог догађаја 1860. године као споменично обележје. Покретањем иницијативе за подизање споменика кнезу Михаилу посредством прилога целокупног српског народа изражавано је признање заслугама тога владоца, али је тиме на својерестан начин изграђиван и однос према прошлости.

Свакодневни живот Београда током деценије пред стицање државне независности одвијао се у 2650 домова и око 600 „правитељствених кућа” (од чега 88 заданих). Ритам варошке свакодневице у граду са више од 20 000 житеља пулсирао је у 240 механа, кафана и ликерџиница и више од 1300 дућана. Забавни садржаји су се све чешће могли наћи и на градским улицама, пијацама... Ипак, свакодневни живот у Београду, када се упореде расположиви статистички подаци, одређивало је неколико основних тенденција. Број мушких житеља града 1869. године још увек је за готово 50% премашивао број жена (12 233 мушкараца и 8273 жена), што показује да су међу градским становништвом још увек доминирале нежење и бећари, млади људи који су у Београду тражили животну или привредну шансу. У исто време, пораст броја становника у вароши био је праћен и порастом броја државних чиновника, са 318 колико их је било 1863. на 390 шест година касније. Тај процес нарочито је био

изражен бројем владиних и општинских зграда који се повећао за 7,5 пута (1863 – 80; 1869 – 623), што је несумњиво указивало на битно повећану бирократизацију вароши у времену након предаје кључева града, 1867. године. Са друге стране, релативно спору али ипак постојану тенденцију ка урбанистичкој модернизацији града пратило је битно смањење броја приватних кућа (пре свега на Дорћолу), али и броја дућана (1863 – 1578; 1869 – 1361) и кафана (1863 – 307; 1869 – 242). Интересантне податке открива анализа статистичких показатеља везаних за образовање. Тако је, примера ради, уочљиво да је – иако је број становника вароши повећан за преко 5000 – број школа незнатно смањен (1863 – 27; 1869 – 24) и да је број мушке деце која су похађала београдске школе више него преполовљен (1863 – 1936; 1869 – 809). У исто време број учитеља био је удвостручен (1863 – 17; 1869 – 37), а број девојчица које су похађале школу битно увећан и готово изједначен са бројем дечака (1863 – 430; 1869 – 725). Те чињенице наговештавају приметке процеса женске еманципације у престоном граду.

Неке друге тенденције показивале су уједначеност у односу на претходни период. Тако се тих година о духовним потребама житеља вароши, као и почетком 60-их година 19. века, бринуло двадесетак свештеника и осам калуђера, с тим што су током друге половине 60-их година у Београду биле подигнуте још две цркве (1863 – 3; 1869 – 5). Сталне миграције, које су и претходних деценија обележавале живот Београда као престоне али и највеће пограничне вароши Србије, настављене су и у овом периоду, са тенденцијом да се прилив „добегши у Србију лица” није драстично мењао и да је годишње у Београд „са стране” долазило по пар стотина људи (1862 – 184; 1863 – 471; 1869 – 273). При том остајала је непромењена и тенденција да се у српско поданство никада не прима више од десетак процената „добеглих” (1862 – 19 од 184; 1863 – 31 од 471; 1869 – 27 од 273). Такође, на претходном нивоу су остајала и маргинална понашања, која је било могуће обухватити статистичким показатељима. Тако се, као и у претходном периоду, у то доба у Београду одигравала у просеку једна крађа на 2-3 дана (1869 – укупно 158). А Београд је, ако се може судити на основу податка да је током 1869. године у вароши извршено четири убиства, у то време, као и 5-6 година раније, био безбедно место за живот. Међутим, у том погледу пажњу привлачи један други податак, који додатно илуструје закључак о постепеној урбанизацији Београда. Наиме, број пожара у престоници био је готово преполовљен у односу на почетак 60-их година (1862 – 28; 1863 – 26; 1869 – 14), што је, свакако, делом била последица битног смањења броја „уцерица облепљених блатом и дашчара”.

Власти су се, са своје стране, трудиле да у граду ослобођеном присуства турског гарнизона надзиру и учврсте јавни ред. У ово доба већ су постојали уобичајени, стандардизовани дневни и месечни извештаји о стању по појединим квартовима и у граду у целини, на основу којих се види да су варошке власти редовно пратиле појаве насиља, крађа, убиства и самоубиства, пожара, кретања лица без путних исправа, ванредне ситуације и илегалну продају хране. У редовним извештајима бележени су,

међутим, готово сви догађаји који су нарушавали јавни ред и свакодневицу житеља Београда, попут напада пса на дете, отрзање коња са колима и сл.

У кризним друштвеним ситуацијама, какву је представљало ратно стање у време кризе у Босни и Херцеговини и српско-турског рата 1876-1878. године, власти су се старале да посебном правном регулативом свакодневицу грађана уреде у складу са ванредним приликама. Тако су 1877. године издата врло стриктна упутства о правилима понашања становништва и мерама за очување јавног реда на подручју Београда. Међу прописаним правилима посебну рестриктивну тежину имала су она која су се односила на ограничење рада кафана и механа до 22 часа; забрана да становништво прима на боравиште стране држављане, чак и када се радило о рођацима, уколико се не пријаве полицији у року од 24 часа; забрана слободног кретања по градским улицама после 22,30; забрана прављења буке и свирања по јавним местима, „пошто се весељем и свирком вређају осећања оних, чији се укућани на бојишту налазе”. Једини изузетак од овог правила могла су представљати свадбена весеља.

Власти су се старале да очувају јавни ред не само у кризним друштвеним и политичким ситуацијама, већ чак и у оним сегментима свакодневног живота становништва које би спадало у домен културног опхођења. Тако је, примера ради, УВБ издала наредбу да се продавци „уљудно и учтиво понашају с прам купаца и осталих на пијацу долазећих лица”. Уредба је донета 1872. године са циљем да се сузбије грубо и недолично понашање пиљара и пијачних продаваца (нарочито рибара) на градским пијацама, који према оцени власти „проздрљиво насрћу” на потенцијалне муштерије нудећи им робу. Свим продавцима који би прекршили ову уредбу, која је прописивала уљудно понашање према муштеријама, забрањено је да ће се применити члан 326. *Кривичног законика*. Такође су се старале да се строго поштује обележавање верских празника, те су 1868. године варошке власти поднеле кривичну пријаву против кафеџије који је оптужен да је одржавао бал у време божићног поста. Но, после објашњења да се радило само о мало бучнијој седељци, министар унутрашњих дела ослободио је кафеџију одговорности пошто се није радило „о јавном весељу или балу”.

Власти су настојале и да регулишу тадашњи градски саобраћај, опомињући 1870. године све оне који су јахали коње или возили кола са коњском запрегом „да се трка коњска и колска мора узети потпуно за небезбедну”, подсећајући потенцијалне прекршиоце да је тај поступак кажњив по члану 329, тачка 2. *Кривичног законика*. Ипак, варошке власти посебну пажњу посвећивале су увреди личности, те су они који су лажно оптуживали некога нпр. за крађу робе у продавници могли добити шестодневну затворску казну или, у замену за боравак у затвору, новчану казну у висини од 24 цванцика.

Најзад, градске власти су често добијале притужбе локалног становништва, поготово када су појединци сматрали да је јавни ред нарушен. Тако је 1868. године

поднета тужба УВБ због довођења у школско двориште мајмуна, иначе кућног љубимца купљеног у Александрији (што сведочи и о варошкој свакодневици, навикама и мобилности неких варошана). У више наврата стизале су притужбе за ометање јавног реда ноћу, попут случаја када су УВБ пријављени радници из локалне фабрике који су „у 1 час ноћу певали сокаком кроз Дорћол најбезобразније песме” и при том одбили да послушају полицијску патролу која их је упозоравала да нарушавају јавни ред, тврдећи да су они виши по чиновима од позорника. Властима се тих година обратила и у то време позната глумица Милка Гргурова, која је у изнајмљеном стану имала проблема са станодавцем због нарушавања приватности и мира, те је тражила помоћ варошких власти да се пресели у други стан.

Прославе и празновања, који су чинили важан сегмент градске свакодневице, нису се посебно разликовали од прослављања у претходном периоду. И даље је централни празник била прослава Св. Андреја Првозваног (30. новембра по старом календару), у којој су учествовале, поред осталих, и јединице народне војске. Једна државна прослава привукла је посебну пажњу житеља престонице, и не само њих – свечано обележавање ступања на престо кнеза Милана Обреновића, 10. августа 1872. године. У прослави је учествовао велики број званица и народних војника, а унапред су биле одређене општинске депутације које су излазиле пред кнеза и честитале му ступање на престо. Како се очекивало да ће тога дана „множина света у Београд стећи како из унутрашњости, тако и са стране”, део народних војника (по професији механиције, кафеције, лебари, касапи) био је ослобођен од учешћа у војној паради јер се старао о „удобности” гостију у граду.

Слободно време житељи Београда проводили су не само по својим домовима и градским улицама и сокацима, већ и у бројним варошким механама и кафанама, које су у то време биле уобичајено место за забаву и провод. Становници града могли су средином седамдесетих година у Теразијском кварту свратити да се освеже, забаве, размене информације, закључе пословни договор или, по традицији, претресу важна политичка питања у механама „Код златног топа”, „Код два јаблана”, „Код Балкана”, „Код Париза”, „Код Крушева”, „Код Лондона”, „Код Албанеза”, „Код Шишка”, или у кафанама „Код Устанка кнеза Милоша”, „Код Коларца”, „Подрумче до Лондона”, „Код Руске круне”, „Код Америке”, „Код Сарајева”, „Код Делиграда”, „Код Албаније”, „Код Цариграда”, „Код Африканке”, „Код Два тигра”, „Код Ајдук Вељка”, „Код Два мегданције”, „Код Годишња времена”, „Код Три шарана”, али и у седам ликерџиница, што је представљало новину у односу на претходни период и очито помодну навику житеља престонице. У тих 70 регистрованих механа, кафана и ликерџиница у Теразијском кварту посетиоци су 1873. године укупно попили 5109 акова (или 289 113 литара) вина и 3112 акова (или 176 105 литара) ракије. Уколико би се само ови подаци, везани за потрошњу у тих 70 кафана у центру града, упоредили са укупним бројем становника града, долази се до заиста импресивних података да је током године сваки становник

града, само у Теразијском кварту, у просеку попио преко 14 литара вина и 8,6 литара ракије (нажалост подаци о потрошњи кафе нису познати).

Но, не може се рећи да је варошку свакодневицу испуњавао само кафански живот. Тих година често су у пригодним приликама организовани балови, игранке и посела (нпр. пред прославу Нове године), а забаве су организоване и у корист различитих добротворних подухвата. На тим забавама играна су углавном кола, затим полке, кадрил, галоп... Тих година слободно време Београђани су радо прекраћивали и ловом, у коме су учествовали најразличитији слојеви, од кнеза до обичног света. Крајем овог периода, 1878. године, у Београду, у Топчидеру, појавило се и прво купатило са „прскавицама” (тј. тушевима) и топлом и хладном водом. Посебан сегмент забаве у слободном времену представљале су, како су у то доба називане, „атракције”, које су се појављивале на градским улицама. Тако се у априлу 1875. године Андраш Крајчи из Баје обратио УВБ са молбом да му се дозволи да на Великој пијаци подигне специјалну зграду ради „рибе необичне величине”, тј. кита. Тако су средином осме деценије 19. века Београђани имали прилику да се упознају са једном од атракција морске фауне (мада је реално претпоставити да се радило о некој мањој врсти кита или, можда, о делфину).

Маргинална понашања била су присутна на нивоу претходних деценија. Полицијске власти педантно су бележиле све случајеве откривених крађа и прослеђивања криваца градским судовима. На основу тих података може се закључити да је и ових година најчешћи прекршај због кога су Београђани одговарали била крађа. Крала се најразличитија роба – од сребрних кашика и виљушака, преко новца и вина (прецизније шампањца, и то из подрума италијанског конзула, у чак два наврата), па до вепрова... Међу прекршајима који су чињени у овом раздобљу на другом месту се појављује вређање и наношење јавних увреда, што указује на повећано интересовање власти управо за овај сегмент очувања јавног реда. Београђани су доспевали у затвор и због фалсификовања новца, насилничког понашања и туча, „самовлашћа” (тј. увреде власти), као и непослушности властима, обмане и кривоклетства, отимачине, противприродног блуда, утаје итд. Но, кажњавање оптужених – којима је у случају крађе (1079 гроша чаршијских) која је завршена убиством изречена смртна казна, а кнез одбио помиловање – показује да су се власти трудиле да суровом казненом политиком сузбију криминална понашања.

Репресивна политика била је, као и у претходним деценијама, најчешће средство коришћено за сузбијање проституције, мада је било аналитичара који су сматрали да су власти понекад „гледали кроз прсте” на ту појаву, у жељи да је контролишу. Но, блудничење је и даље изазивало „јавну саблазан”, а београдске проститутке примале су муштерије углавном по приватним кућама или по собама у градским механама и кафанама, али су, како је примећено, почеле да „послују” и по парковима. У исто време оне су све више постајале жива роба, пошто су често „преотимане” између

подводача. Било је случајева да су поједине кафеције тешко одустајале од организовања проституције, тако да је Димитрије Миловановић због организовања проституције био кажњаван чак двадесетак пута у периоду од 1867. до 1876. године. Интересантно је, такође, да је крајем 1878. године, као и петнаестак година раније, у УВБ поново доспео предлог да се проституција легализује, пошто „строгост Закона није средство да се стане на пут тој разврати”...

Породични односи налазили су се и у овом периоду у сфери интересовања варошке власти, која се, скупа са Конзисторијом, и даље старала да забрани заједнички живот онима који „невенчано и у блуду” живе, као што су се старале да пронађу супружнике који су напустили своје брачне другове. Но, у овом периоду појављују се и специфични случајеви, када је од власти тражена помоћ да се деца спрече у својој намери (да се кћер спречи да иде у Русију у калуђерице), тако што би нпр. одбиле да издају пасош, а што баца додатно светло на устаљене представе о патријархалном карактеру српске породице. Што се тиче породичних односа, за овај период је везан један занимљив случај – случај капетана Димитрија Караџића – сина Вука Стефановића Караџића, који је након очеве смрти, током 1868. године распродао готово сву породичну имовину пре одласка у Русију и ступања у руску војну службу. Случај Димитрија Караџића, чији се отац током читавог свог живота својски трудио да умножи и прошири имовину, сликовито показује како се у само два поколења стиче и расипа породични иметак.

Најзад, феноменолошки посматрано, ни на последњој тачки сваког појединачног живота – смрти – нису се могле уочити драстичне промене у односу на претходне деценије. И даље се страдало од убистава и самоубистава, умирало се од алкохолизма, гинуло се у лову, у ратним сукобима (укључујући и стране добровољце, попут Броњислава Шиндлера од Валенштерна, из Прага), од заразних болести (попут Августа фон Бајина или Лазарева, Американца, авантуриста који „се је бавио тиме да ископа Кнез Лазарево благо”)...

Неколико заоставштина из тог периода могу нам помоћи да сагледамо како су живеле тадашње грађанске и породице истакнутих политичара. Ако се посматра списак покретне имовине у заоставштини Милана Давидовића (1869) могу се уочити многи предмети који су представљали статусне симболе једног друштвеног слоја, попут сребрних сатова, бурмутице, златног печатног прстена, ћилибарске муштикле, сребрног есцајга, дијамантског и брилијантског прстења, дијамантске игле за мараму или кравату, дугмади за кошуљу, ордења, кофера и сандука за путовања, дурбина, кишобрана... Но, важан статусни симбол у грађанским кућама тога доба биле су и библиотеке, па је тако и Давидовић имао 226 часописа и „забавника” и 92 књиге. Са своје стране, у заоставштини Миливоја Петровића Блазнавца, осим релативног богатства које је поседовао председник владе, може се уочити и изванредан број уметничких слика и фотографија, при чему се посебно издваја више слика и фотографија

кнеза Милана Обреновића. Заоставштине грађанских породица указивале су не само на имовно стање тадашњих политичких и друштвених елита, већ и на њихову снажно изражену тежњу да свој дом и свакодневицу уреде по западним узорима и на тај начин прекину везе са оријенталним наслеђем.

*Горан Милорадовић
Дубравка Стојановић
Милан Ристовић
Мирослав Перишић
Мирослав Јовановић*